

UNIVERZITA KARLOVA

Filozofická fakulta
Ústav pro dějiny umění
Dějiny umění

Mgr. Jaroslav Zeman

**Mezi tradicí a modernitou: město v průmyslovém věku
Severočeská architektura v první polovině 20. století**

**Between tradition and modernity: City in the industrial age
North Bohemian architecture in the first half of the 20th century**

Teze dizertační práce

Praha 2017

Školitel: Ing. Petr Macek, Ph.D.

Klíčová slova:

Architektura, urbanismus, severní Čechy, Sasko, Liberec, Ústí nad Labem, Jablonec nad Nisou, Plzeň, Saská Kamenice, německy hovořící architekti

Keywords:

Architecture, urbanism, Northern Bohemia, Saxony, Liberec, Ústí nad Labem, Jablonec nad Nisou, Plzeň, Chemnitz, German-speaking architects

Abstrakt

Severočeská průmyslová oblast, osídlená především německým obyvatelstvem, prošla od poloviny 19. století nebývalým urbanistickým a demografickým růstem. Zásadní zlom znamenal především nástup průmyslové revoluce, neboť nejvýrazněji se na její podobě podepsala následující období. Charakteristickým znakem zdejších měst je překotný urbanistický rozvoj, který šel ruku v ruce se stavebním kvasem. Tím vznikla působivá skrumáž vzájemně koexistujících průmyslových areálů, honosných vil, pompézních veřejných budov, velkorysých zahradních čtvrtí a maloměstské zástavby, vytvářející zdejšího svérázného genia loci. Pohraniční oblasti byly již odedávna rušnou křižovatkou kultur, dějin a ideologií, v níž se mísili a vzájemně ovlivňovali Češi, Němci a Židé a odráží tak složité etnické vztahy na území dnešní České republiky. Práce se zaměřuje na architekturu českých Němců, která tvořila přirozený protipól architektury české majority. Jejím cílem je tento „druhý proud“ kultury zasadit do širšího středoevropského kontextu, najít a definovat specifika stavební produkce českých Němců. Za tímto účelem byla zvolena trojice průmyslových aglomerací, Ústí nad Labem, Liberec a Jablonec nad Nisou, které jsou zároveň srovnány s obdobnými lokalitami v českém (Plzeň) i německém (Saská Kamenice) prostředí.

Abstract

From the mid-nineteenth century the North Bohemian industrial area, populated mostly by Germans, experienced an unprecedented urban and demographic growth. The onset of the industrial revolution meant a major breaking point, in particular because the following periods shaped it most notably. The characteristic trait of the cities is a precipitous urban development with building boom. Thereby an impressive scrum of mutually coexisting industrial complexes, palatial villas, spectacular public buildings, generous garden districts and small town housing projects originated, creating the peculiar local genius loci. The border areas have always been a busy crossroads of cultures, histories and ideologies, in which Czechs, Germans and Jews mingled and interacted with each other, and thus they reflect the complex ethnic relations in the territory of today's Czech Republic. The Thesis focuses on the architecture of Czech Germans which formed the natural counterpart to the architecture of the Czech majority. The aim is to set this „second stream“ of culture into a wider Central European context and find and define the specifics of the buildings production of Czech Germans. For this purpose, the trio of industrial agglomerations Usti nad Labem, Liberec and Jablonec nad Nisou was chosen, which are also compared with similar localities in the Czech (Pilsen) and Germany (Chemnitz) environment.

Obsah

Předmět výzkumu	4
Struktura dizertační práce.....	9
Anotace vybraných částí dizertační práce.....	10
Vybraná publikační činnost.....	12

Předmět výzkumu

Vzestup průmyslových aglomerací byl výsledkem modernizačních procesů během tzv. Gründerské éry. Této skutečnosti odpovídá také dochovaný architektonický fond. Jeho hlavní těžiště tkví až na výjimky v období 19. a 20. století, které se na podobě sledovaných sídel podepsalo nejvýrazněji a překonalo i dřívější etapy. Novým obchodním a průmyslovým centřem se během krátkého času podařilo zcela změnit sociodemografickou mapu Evropy a svou ekonomickou silou zastínit mnohá tradiční centra. Nicméně je třeba dodat, že industrializace českých zemí, třebaže se jednalo o nejrozvinutější a nejprůmyslovější část monarchie, nikdy nedosáhla rozsahu běžného v západní Evropě. Společným rysem těchto procesů byl prudký rozvoj menších měst a koncentrování obyvatel v nově vznikajících průmyslových aglomeracích. Předkládaná dizertace se zaměřuje především na oblast severních Čech, která se jeví vzhledem ke svým národnostním rozporům a řadě mnohdy protichůdných vlivů v rámci sledovaných jevů a tendencí, jako mimořádně vhodná. Práce je pojata jako rozbor architektonické produkce severních Čech na příkladu Ústí nad Labem, Liberce a Jablonce nad Nisou, která je komparována s částečně analogickými lokalitami v Čechách (Plzeň) a Sasku (Saská Kamenice). Ty prošly obdobným vývojem a mnohdy zde působili i stejní tvůrci. Zároveň je sledován obecnější vliv středoevropských kulturních center (Vídeň, Praha, Mnichov, Drážďany). Snahou je revidovat stále převládající názor, nazírající na stavební produkci v pohraničních oblastech jako na periferní a nepřilíš invenční. Třebaže tento pohled lze někdy aplikovat, existuje celá řada případů, kdy rozhodně neplatí. Zřetelným důkazem jsou cílé styky vyspělých průmyslových aglomerací s nejvýznamnějšími středoevropskými centry a architekty, které začaly získávat na intenzitě po doznění Gründerského období.

Ve své práci se pokouším odpovědět na následující otázky. Skutečně existuje svébytná a specifická architektura českých Němců, odlišující se od stavební produkce české majority? Jsou v ní patrná národnostní specifika? Existují charakteristické rysy průmyslově vyspělých měst? Co mají vzájemně společného a v čem se naopak liší? Důraz je kladen rovněž na stylová východiska a teoretické pozadí, přičemž součástí je i pojem „stylu“, který neztratil nic na aktuálnosti ani v meziválečném období, které tvoří ohnisko předkládané práce. Pozornost je věnována rovněž vztahu objednavatelů a architektů, včetně jejich finančních a osobních vazeb k zahraničí, které hrály poměrně významnou roli. Tomu odpovídá také zvolená metodika, vycházející z formy případové studie, korespondující se zaměřením výzkumu. Těžiště spočívá v archivní rešerši plánové dokumentace jednotlivých staveb, rešerši dobového odborného i denního tisku, dále v komparativní metodě, geografické metodě a zejména v podrobném terénním průzkumu ve vybraných lokalitách. Ačkoliv hlavním tématem je architektura 1. poloviny 20. století, nelze zcela opomenout ani stavební produkci 19. století. Ta měla na další vývoj sledovaných měst dalekosáhlý vliv a bez její reflexe bychom nemohli dospět ke komplexnějším závěrům.

Když si tedy odpovíme na otázku, zda existují obecnější rysy v rámci architektury a urbanismu průmyslových měst, můžeme říci, že ano. Zřejmě nejzásadnější představuje neustálé převrstvování, kdy na základě nových potřeb a požadavků dochází téměř kontinuálně k nahrazování dožívajících, nevyhovujících budov i celých celků novými. Významné novum znamenala i výrazná změna měřítka a obrazu měst, včetně potlačení přirozených dominant, jejichž místo zaujaly nové administrativní budovy a komíny rozsáhlých výrobních areálů. Ty prorostly do městské zástavby a staly se hlavním poznávacím znakem průmyslových aglomerací. Symbolickým vyjádřením nového postavení i

emancipace měst jsou sebevědomé radniční budovy ať již dokončené, či jen ve fázi projektu. Následkem tohoto dynamického rozvoje průmyslových aglomerací tak vznikla působivá skrumáž vzájemně koexistujících průmyslových areálů, honosných vil, pompézních veřejných budov, velkorysých zahradních čtvrtí a maloměstské zástavby, vytvářející zdejšího svérázného genia loci.

Architektuře zpočátku dominovaly neoslohy. Velké oblibě se těšila především internacionální neorenesance, která se však poměrně záhy ocitla ve vleku dobového nacionalismu. Pozitivní stránku tohoto jevu představovala snaha odpoutat se od konvenčních akademických forem a navázat na „národní“ architekturu. V architektuře průmyslových měst je zřejmý převládající konzervativní vkus stavebníků, třebaže by se mohlo zdát, že v tomto případě budou v porovnání s méně industrializovanými sídly patrnější progresivnější tendence. Velkou roli sehrál zřejmě sentimentální a také do značné míry idealizovaný stesk po starých dobrých časech, který šel ruku v ruce s úsilím o sebereprezentaci, pro kterou jsou konzervativnější architektonické formy příhodnější nežli moderní architektonické směry. Lokální tradice se tak staly pro německou minoritu symbolem její identity. Důraz na tradici je patrný např. v programovém navázání na pozdně barokní a klasicistní stavební produkci, jejíž ohlasy se uplatňují nejen v případě sakrálních staveb, ale také v rámci výstavných sídel nové „komínové šlechty“, jak ji označuje Antal Stašek, snažící se vyrovnat starým šlechtickým rodům. „Modernost“ průmyslových center se tudíž neprojevila ani tak v architektonickém ztvárnění jednotlivých budov, jako spíše v jejich konstrukčním a materiálovém řešení převzatým z průmyslových staveb, kontrastujícím s tradičně pojatým architektonickým hávem a aplikováním nových stavebních typů.

Pozdně barokní a klasicistní architektura navíc představovala mimořádně důležitý inspirační zdroj v celém středoevropském prostoru, což výmluvně dokládá zásadní kniha architekta a teoretika architektury Paul Mebese *Um 1800 - Architektur und Handwerk im letzten Jahrhundert ihrer traditionellen Entwicklung*, vydaná v roce 1908. Mebes zde kritizuje nejen neoslohovou a secesní architekturu posledních dekád, ale především odklon od tradičního stavitelství a umění, v čemž navazuje na stále živý odkaz hnutí Arts and Crafts. Výmluvně to dokládají jeho slova „*Cožpak nejsou četné kostely, kláštery, paláce radnice a domy plnohodnotnými vzory pro naše moderní budovy?... Procházka po Kurfürstendam, známé berlínské třídě s mnoha domy postavenými v uplynulých desetiletích nepřináší příliš povzbudivý a nadějný obrázek. Jsou zde zastoupeny všechny myslitelné stylové formy bez ladu s kladu, jalový ornament pokrývá i ten nejmenší kousek fasády a jen málo současných staveb následuje tradiční umění našich otců. V malých městech se pak staví velkoměstské paláce, zcela nevhodné pro maloměstské prostředí, které jsou na první pohled ukázkou bankrotu soudobé architektury a řemesel. Rozchod s tradičním stavitelstvím se nám vymstíl a teprve teď si začínáme uvědomovat, jak pošetilé bylo opustit tradiční umění našich otců*“. Tento obrat k tradici, považované za tolik potřebné východisko nového umění nebyl cizí ani architektům v severních Čechách, kde se jeho reflexe objevuje především u historika umění Karla Friedricha Kühna a jeho bratra, architekta Maxe Kühna.

Z hlediska obytných staveb je mimořádně zajímavým styčným prvkem fenomén zahradních měst, který se uplatnil v nebyvalé míře právě v průmyslově rozvinutých pohraničních oblastech a je pro ně do značné míry signifikantní dodnes. Pozoruhodný je zejména fakt, že se objevuje napříč sociálním spektrem a zahrnuje nejen luxusní rezidenční vilové čtvrtě, ale i zaměstnanecká sídliště. V řešení jednotlivých rodinných domů i sídelních celků je patrný silný vliv anglického halového domu, zprostředkovaný středoevropskému prostředí mimořádně vlivnou třisvazkovou knihou *Das englische Haus* od propagátora anglické architektury, Hermanna Muthesia.

Z hlediska formálního řešení severočeských staveb hrála klíčovou roli vazba na soudobou německou architekturu, preferovanou místními elitami, které se vyhraňovaly nejen vůči českému vnitrozemí, ale i centrální vídeňské vládě. I přesto však vídeňská architektura představovala do zániku monarchie významný inspirační zdroj, který však v tomto případě nelze chápat jako snahu o pouhou nápodobu, ale spíše coby úsilí vyrovnat se jí a vytvořit pomyslnou „druhou Vídeň“. To je patrné zejména v případě sebevědomého Liberce. S výše uvedenými vazbami souvisí také otázka objednavatelů a angažovaných architektů. Ti se rekrutovali nejen z místního prostředí a širšího území monarchie, ale i ze zahraničí (Drážďany, Berlín, Mnichov, Norimberk).

Třebaže severní Čechy nepatřily k věrozvěstům nové architektury, nelze zdejší stavební produkci šmahem odbýt jako periferní. Tento pohled relativizují nejen výjimečné stavby nejvýznamnějších místních architektů, třebaže působících a usazených jinde (mj. proto, že mnohdy právě zde se lze setkat s jejich nejzásadnějšími realizacemi jako např. u Rudolfa Bitzana), ale logicky i značná koncentrace kapitálu. Díky tomu si místní elity, které chtěly zdůraznit svou výlučnost i postavení, snadno mohly dovolit „to nejlepší“, ačkoliv hledaly zejména v tradičnějších vodách. I proto lze běžně spatřit mimořádně kvalitní, nadregionální realizace vedle banálních budov druhého, někdy i třetího řádu, stejně jako v architektonických centrech. Důležitá je v této souvislosti také skutečnost, že řada místních architektů prošla školením v tehdejších středoevropských kulturních metropolích. Stěžejní úlohu zpočátku sehrály zejména Mnichov a Vídeň, které posléze vystřídaly Drážďany a také Praha, kde v první polovině 20. století řada architektů studovala především na Německé vysoké škole technické. Kontinuální latentní tradicionalismus byl až na několik výjimek společný většině německy mluvících architektů, působících v českých zemích. Jeho kořeny lze spatřovat vedle dobové reflexe regionálních stavebních tradic také v pruské klasicistní architektuře z okruhu Carla Gottharda Langhause, Friedricha Gillyho a Heinricha Gentze, jež spolu s drážďanskou barokní архитектурou významně ovlivnila stavební produkci Saska a severních Čech na počátku 20. století. Na rozdíl od novátorských avantgardních proudů, snažících se o radikální odklon od tradiční tvorby, je v díle většiny tvůrců ve sledované oblasti zřejmá snaha o udržení kontinuity a stylová pluralita. Typickým rysem tohoto přístupu byla snaha kombinovat moderní stavební technologie s tradicionalisticky zabarvenou, výsostně estetickou formou. Důraz na kontinuitu a tradice posléze vyvrcholil v rámci tzv. reformní architektury, která představovala jednu z alternativ k internacionálním proudům, především funkcionalismu. Mimořádně závažný moment představoval rovněž nacionalistická orientace místních elit. Po vzniku samostatné Československé republiky došlo k oslabení politického vlivu německých nacionalů, které se následně odrazilo v radikalizaci představitelů městských samospráv, odrážející se mj. i v preferenci německých architektů. Jednalo se tak do jisté míry o paralelní svět. Ačkoliv byli německy hovořící architekti oficiálními místy upozaďováni a takřka neměli možnost získat státní zakázky, díky lokálním samosprávám a silnému kapitálu mohli vedle „české“ architektury poměrně nezávisle koexistovat. Společným rysem velkých pohraničních měst, vyhraňujícím se vůči „českému“ vnitrozemí byla však poněkud paradoxně i vzájemná řevnivost, patrná především ve vztahu dvou průmyslově nejrozvinutějších a ekonomicky nejsilnějších aglomerací, Ústí nad Labem a Liberce.

Pokud bychom tedy chtěli onu „jinakost“ architektury českých Němců, resp. její specifika definovat, můžeme konstatovat s nezbytným zobecněním a určitým zjednodušením následující. V první řadě je to vědomá návaznost na historickou architekturu, její reflexe a do jisté míry kontextuální řešení novostaveb s ohledem na obraz a charakter okolní zástavby. V případě těchto staveb šla modernita ruku v ruce s tradicí v duchu hesla „evoluce, nikoliv revoluce“. Sami čeští Němci svou tvorbu za nemoderní či zpátečnickou nepovažovali. Modernistický étos avantgardy jim byl ovšem cizí. Ve shodě s požadavkem

účelnosti (zweckform) navrhovali uměřené stavby tak, aby dobře plnily svůj účel, ale zároveň nerezignovali na jejich estetický účinek. U obytné architektury tudíž převládalo jednoznačně konzervativnější pojetí, pevně zakotvené v tradici, s důrazem na srozumitelnost a jednoduchost, čímž architekti docílovali solidnosti a jisté zemitosti svých domů, preferované konzervativněji založenými investory. Opomenout pak nesmíme ani stěžejní význam stavebníků, kdy konečná podoba domu byla výsledkem právě interakce mezi architektem a klientem, tedy vlastně opak snah funkcionalistů.

Tradicionalismus a moderní historismus tudíž představuje v tvorbě německy hovořících architektů na našem území dominantní proud. Díky údajné nepůvodnosti se ovšem stále ještě jedná o rozporupně hodnocený směr. To také zapříčinilo jeho dlouhodobé odsunutí na periferii dějin umění, čímž vznikl značně deformovaný a neúplný obraz jejich vývoje. Tento značně jednostranný a limitující pohled nás však ochuzuje o možnost komplexnějšího pohledu na stavební produkci 1. poloviny 20. století. Byla to právě odlišnost obou „zemských kmenů“ a jejich vzájemné soupeření, které umožnilo vznik řady výjimečných staveb na obou stranách. Během posledních dvou dekad se však naštěstí tento pohled začíná měnit a pozvolna dochází k rehabilitaci historizující a tradicionalistické architektury, která získává zpět své zasloužené místo v dějinách architektury.

Příklad tradicionalisticky orientované architektury v oblasti severních Čech. Zaměstnanecká kolonie Mannesmannovy válcovny trub v Chomutově (1926) v dnešní Dukelské ulici, vyprojektovaná architektem Adolfem Foehrem. SOA Litoměřice, pobočka Most.

Industrializace severních Čech na příkladu Nového Města pod Smrkem. Někdejší horní město, založené Melchiorem z Redernu v roce 1584 na pozoruhodném šachovnicovém půdorysu, typickém pro krušnohorská horní města. Již od 16. století zde bylo vedle těžby cinu rovněž rozvinuté plátenictví a od 19. století se stal hlavním hybatelem rozvoje právě textilní průmysl. To výmluvně dokládá rozsáhlý areál textilní továrny Ignaz Klinger na severním okraji města. SOKA Liberec, Fond Ignaz Klinger.

Spoluzakladatel moderní architektury v Čechách Josef Zasche a jeho pražské dílo. Palác Vídeňské bankovní jednoty v ulici Na Příkopě (1908, spoluautor Alexander Neumann), označovaný jako první moderní dům v Praze a expozitura Riunione Adriatica di Sicurtà v Jungmannově ulici (1925, autor fasád Pavel Janák). Druhá realizace je dokladem nelehkého postavení německy mluvících architektů v meziválečném Československu, kteří museli v případě velkých zakázek spolupracovat se svými českými kolegy. GÜNTER 1971, archiv autora.

Struktura dizertační práce

Úvod - V jakém stylu máme stavět? Specifika severočeské architektury

1. Inspirační zdroje severočeské architektury, směry, tendence, vlivy

2. Urbanistický vývoj severočeských měst

3. Ústí nad Labem – „citadela průmyslu“

3.1. Urbanistický vývoj Ústí nad Labem

3.2. Architektonický vývoj Ústí nad Labem

3.2.1. Preludium: Fin de siècle a architektura historizujících slohů

3.2.2. Interludium: Na prahu nové doby – architektura do konce první světové války

3.2.3. Postludium: průmyslová metropole severních Čech – meziválečné Ústí nad Labem

4. Liberec, „severočeský Manchester“ a hlavní město českých Němců

4.1. Urbanistický vývoj Liberce

4.2. Architektonický vývoj Liberce

4.2.1. Liberec v éře historismu

5.2.2. Na cestě do nového století. Liberecká architektura do první světové války

5.2.3. Architektura na Výstavě českých Němců v Liberci

5.2.4. Velkoměstský sen. Liberecká architektura v meziválečném období

5. Jablonec nad Nisou, „rakouská Kalifornie“

5.1. Urbanistický vývoj Jablonce

5.2. Architektonický vývoj Jablonce nad Nisou

5.2.1. Předehra: historizující slohy

5.2.2. „Hlavní město secese“. Jablonecká architektura do konce první světové války

5.2.3. Na cestě k moderní aglomeraci. Meziválečný Jablonec nad Nisou

6. Stručný exkurz: Architektura v Plzni a Saské Kamenici

6.1 „Černá“ Plzeň. Průmyslové srdce západních Čech

6.2 Saská Kamenice, „saský Manchester“

Epilog. Existuje architektura českých Němců?

Anotace vybraných částí dizertační práce

Inspirační zdroje severočeské architektury, směry, tendence, vlivy

Tato část dizertační práce je zaměřená na teoretická a stylová východiska stavební produkce průmyslových aglomerací. Na podobě sledovaných staveb je patrný jak silný vliv lokálních stavebních tradic (zejména barokních a klasicistních) a reflexe architektury německých oblastí (zejm. Saska), tak i vliv internacionálních architektonických proudů a jejich vzájemná interakce. To se odrazilo i ve východiscích jednotlivých tvůrců, jejichž stylový rejstřík byl obdivuhodně široký a logicky reagoval na požadavky investora. Specifikem bohatých průmyslových měst byla zejména jejich značná finanční nezávislost. Díky ní mohla městská samospráva realizovat nejen celou řadu velkorysých stavebních podniků, ale zároveň se také podílet na pořádání prestižních výstav. S tím souvisí částečně i problematika obchodních a živnostenských komor, jakožto klíčových institucí pro rozvoj průmyslu. Díky existenci velkých průmyslových podniků a velké koncentraci kapitálu je podstatná část stavební činnosti svázána také s privátními investory a mecenáši, kteří si mohli dovolit angažovat nejvýznamnější architektky. Zajímavé je, že se zde až na Ústí nad Labem a Jablonec příliš neuplatnil funkcionalismus, nad kterým jednoznačně převládala tradicionalisticky orientovaná architektura, která více konvenovala s konzervativním vkusem většiny stavebníků. Zmíněný funkcionalismus tak až na výjimky souvisel s českými investory a židovskou minoritou. Z toho vyplývá, že neexistoval jednotný proud, který bychom mohli označit za skutečně „národní“ sloh, a který bychom mohli jednoduše kategorizovat, přičemž navenek deklarovaná národnostní otázka se projevovala spíše programovým najímáním architektů a stavitelů české či naopak německé národnosti. Zajímavý a zároveň sjednocující prvek pak představovala společná averze českých i německých architektů vůči angažování zahraničních kolegů. Ty chápali (a nutno dodat, že oprávněně) jako své konkurenty, což se posléze odrazilo i v úsilí o zavedení protekcionistické politiky. Neméně zajímavý rys, související s vyspělým prostředím sledovaných měst představuje také progresivní konstrukční řešení a moderní stavební materiály, aplikované na zdejších stavbách, kontrastující s tradičním architektonickým hávem.

Vývoj architektury a urbanismu na příkladu Ústí nad Labem, Liberce a Jablonce nad Nisou

Hlavní část práce ve formě případové studie aplikuje zjištění z předchozí kapitoly na konkrétní příklad dvou nejvýznamnějších severočeských měst a zároveň konkurentů, usilujících o postavení neoficiálního hlavního města českých Němců. Dokladem jejich významu byla řada významných institucí a spolků, které zde sídlily (mj. Die Bücherei der Deutschen in der Tschechoslowakei, pobočky Metznerbundu) či snahy o přestěhování Německé vysoké školy technické (Deutsche Technische Hochschule) do Liberce. Přes vzájemné odlišnosti, mj. v politické orientaci městských samospráv (nacionálně orientovaná liberecká radnice a proti tomu sociálnědemokratické Ústí), se však obě sídla vyznačovala řadou styčných prvků, což souvisí s jejich průmyslovým charakterem. Společným rysem byla především existence mimořádně významných podniků nadregionálního významu (Spolek pro chemickou a hutní výrobu, Johann Liebieg & Co., Schichtovy závody) a vlivných průmyslníků, kteří se zásadní měrou podepsali na vzhledu sledovaných měst (Liebiegové, Petschkové, Weinmannové, Schichtové). Specifický charakter sídel se odrazil rovněž v urbanistickém řešení těchto aglomerací, především v pronikání rozsáhlých průmyslových areálů do městského centra, či jeho bezprostředního

okolí a jejich značné rozloze, která překonala i někdejší historická jádra. Dalším svébytným fenoménem průmyslových měst jsou velkorysé zaměstnanecké kolonie, budované zpravidla na principu zahradního města, z nichž jednoznačně vyniká pozoruhodné liberecké sídliště, tzv. Liebiegovo městečko. Stranou také nelze ponechat sociální podniky financované městem a různými stavebními družstvy, především po první světové válce, které měly minimalizovat panující bytovou krizi. V této oblasti dominovalo zejména sociálnědemokratické Ústí nad Labem.

Ústí a Liberec doplňuje Jablonec nad Nisou. Ten se poměrně záhy etabloval jako kulturní a hospodářské centrum Jizerských hor a jeho architektura ve srovnání s libereckou vykazuje mnohem progresivnější směřování, ovlivněné specifickým zaměřením místního průmyslu. Navzdory tomu, že i zde až do zákazu v roce 1933 byla hlavní politickou silou Německá nacionální strana (Deutsche Nationalpartei, DNP).

Zajímavá je rovněž skladba angažovaných architektů, mezi nimiž lze vedle místních tvůrců nalézt také významné zahraniční architekty (Lauterbach, Welzenbacher, Bartning, Schoder či Kühne). Proto není překvapením, že důležité stavební podniky byly reflektovány a publikovány i v zahraničních periodikách, mj. *Deutsche Bauzeitung* či *Moderne Bauformen*. Sebevědomí místních tvůrců dokládá také skutečnost, že přestože reflektovali a znali stavební produkci svých zahraničních kolegů, byli si vědomi místních specifik a tradic, ke kterým se proklamativně hlásili.

Komparace s vybranými sídly na našem území a v zahraničí

Pro lepší názornost sledovaných jevů jsou coby srovnávací materiál stručně představena i další, srovnatelná sídla, u kterých lze sledovat do jisté míry obdobný vývoj.

Prostředí s převahou českého obyvatelstva reprezentuje Plzeň, která prošla po polovině 19. století velkým rozvojem, jehož motorem byly vedle obou pivovarů především Škodovy závody, jeden z nejvýznamnějších strojírenských podniků někdejší monarchie a později i meziválečného Československa. Zásadní etapu představovalo zejména meziválečné období, kdy se Plzeň díky iniciativě sociálnědemokratického primátora Luďka Píky rozrostla ve velkoměstském duchu včetně velkorysé sociální výstavby, kterou lze s trochou nadsázky označit za paralelu k tzv. Rudé Vídni.

Situaci v sousedním Německu ilustruje příklad saské průmyslové metropole, Saské Kamenice. Kamenice, která již od středověku byla důležitým centrem textilní výroby, prošla ve sledované době neuvěřitelným rozmachem, jež město katapultovalo mezi nejvýznamnější středoevropská průmyslová centra. Vedle rozsáhlých průmyslových areálů vznikaly nové reprezentativní čtvrti (Kaßberg) a honosné vily místních průmyslníků, přičemž k těm nejvýznamnějším patřila bezesporu rodina Esche. Společným rysem s pohraničními oblastmi meziválečného Československa byl rovněž spíše rezervovaný postoj k avantgardním architektonickým proudům, a tak i zde dominovala především tradicionalisticky orientovaná architektura.

Vybraná publikační činnost

ZEMAN, Jaroslav. „Ein Volk, ein Reich, eine Architektur“. Nacistická architektura na Liberecku a Jablonecku. In *Fontes Nissae* 2016, roč. XVII, č. 2, s. 36-57.

ZEMAN, Jaroslav. Radostná přehlídka německé práce a německého ducha. Architektura na Výstavě českých Němců v Liberci. In HABÁNOVÁ, Anna, ed. *1906: německočeská výstava Liberec = deutschböhmisches Ausstellung Reichenberg*. Liberec: Oblastní galerie, 2016, s. 100-135.

ZEMAN, Jaroslav. Kam s ním? Hromadné a individuální garáže v meziválečném Jablonci nad Nisou. In JABUBEC, Pavel (red.). *Na kolech do světa: po silnicích nejen Českého ráje a Pojizeří. Referáty z vědecké konference konané ve dnech 17.-18. dubna 2015 v Mladé Boleslavi. Z Českého ráje a Podkrkonoší: supplementum 17*. Semily: Státní okresní archiv, 2016, s. 170-186.

ŘIČÁNKOVÁ, Alena, ZEMAN, Jaroslav. První liberecká „kinema“. Kino jako stavební typ a symbol nové doby. In *Průzkumy památek* 2015, roč. XXII, č. 1, s. 65-84.

ZEMAN, Jaroslav. Krušný život motoristy. Dlažebné v meziválečném Liberci. In *Fontes Nissae* 2013, roč. XIV, č. 2, s. 4-13.

ZEMAN, Jaroslav, WINZELER, Marius. *S Rudolfem Bitzanem po Euroregionu Nisa. Turistický průvodce*. Česká Lípa: Reklama Klapka s.r.o., 2013.

ZEMAN, Jaroslav. Architekt Fritz Lehmann. Příspěvek k poznání „periferní“ meziválečné architektury. In *Průzkumy památek* 2013, roč. XX, č. 2, s. 177-212.

ZEMAN, Jaroslav. Kolébka motorismu. Otisk automobilu v liberecké architektuře. In VORLÍK, Petr (ed.). *Architektura ve službách motorismu*. Praha: Výzkumné centrum průmyslového dědictví 2013, s. 47-52.

ZEMAN, Jaroslav. Osobnost autora Karla Friedricha Kühna (1884-1945). In KÜHN, Karl, Friedrich, UHLÍKOVÁ, Kristina, ed. *Verzeichnis der kunstgeschichtlichen und historischen Denkmale im Landkreis Friedland*. Praha: Artefactum, 2013, s. 22-26.

ZEMAN, Jaroslav. Stát a jeho architektura. České meziválečné stavby v německém Liberci. In *Fontes Nissae* 2012, roč. XIII, č. 2, s. 26-45.

ZEMAN, Jaroslav. *Liberec: urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky*. Liberec: Knihy 555, 2011.

ZEMAN, Jaroslav. Mezi tradicí a modernitou – tvorba ateliéru Lossow & Kühne v severních Čechách. In *Fontes Nissae* 2011, roč. XII, č. 12, s. 131-184.

ZEMAN, Jaroslav. Palác Dunaj-první výšková budova v Liberci a její tvůrce. In *Památky Libereckého kraje 2010*. Liberec: Národní památkový ústav, Územní odborné pracoviště v Liberci 2011, s. 6-22.

ŘIČÁNKOVÁ, Alena, ZEMAN, Jaroslav: Historie a současná podoba bývalého kapucínského hospice v Liberci. In *Památky Libereckého kraje 2009*. Liberec: Národní památkový ústav, Územní odborné pracoviště v Liberci 2009, s. 6-31.

ZEMAN, Jaroslav: Rudolf Bitzan, pozapomenutý spolutvůrce tváře Sudet. In *Fontes Nissae* 2009, roč. X, č. 10, s. 21-58.

LIBEREC: REICHENBERG - architektura na severu Čech. Dostupný z WWW: <http://liberec-reichenberg.net>

JABLONEC III GABLONZ - architektura na severu Čech. Dostupný z WWW: <http://jablonec-gablonz.net/>